

НА ПУТУ – ПУТОПИСИ И МЕМОАРИ
У СРПСКОЈ КЊИЖЕВНОСТИ
И О СРБИЈИ

Серија
ПОЕТИКА СРПСКЕ КЊИЖЕВНОСТИ
Књ. 5

Научни одбор скупа

проф. емеритус др Душан ИВАНИЋ, Филолошки факултет
Универзитета у Београду; prof. dr Robert HODEL, Universität Hamburg;
prof. dr Sanja ROIĆ, Filozofski fakultet Sveučilištva u Zagrebu;
проф. др Сања МАЦУРА, Филолошки факултет Универзитета
у Бањој Луци; prof. dr Dejan AJDAČIĆ, Uniwersytet Gdański;
доц. др Горан РАДОЊИЋ, Филолошки факултет, Никшић;
prof. dr Persida LAZAREVIĆ Di GIACOMO, Università degli Studi
'G. d'Annunzio' Chieti – Pescara, Italia; проф. др Драгана ГРБИЋ,
Universität zu Köln; др Светлана ШЕАТОВИЋ, научни саветник,
Институт за књижевност и уметност

Редакција

др Светлана ШЕАТОВИЋ, научни саветник, Институт за књижевност
и уметност; Марко М. РАДУЛОВИЋ, виши научни сарадник,
Институт за књижевност и уметност; др Марија ТЕРЗИЋ,
научни сарадник, Институт за књижевност и уметност

Рецензенти

др Сања МАЦУРА, Филолошки факултет Универзитета у Бањој Луци
др Сања ПАРИПОВИЋ КРЧМАР, Филозофски факултет Универзитета
у Новом Саду
др Ливија ЕКМЕЧИЋ, Универзитет у Стразбуру, Факултет за језике

НА ПУТУ – ПУТОПИСИ И МЕМОАРИ У СРПСКОЈ КЊИЖЕВНОСТИ И О СРБИЈИ

зборник радова

Уредници

СВЕТЛАНА ШЕАТОВИЋ
МАРКО М. РАДУЛОВИЋ

ИНСТИТУТ ЗА КЊИЖЕВНОСТ И УМЕТНОСТ
МАТИЧНА БИБЛИОТЕКА „ЉУБОМИР НЕНАДОВИЋ“
Београд–Ваљево

САДРЖАЈ

Светлана Шеатовић ПОЗДРАВНО СЛОВО ВАЉЕВУ И УСТАНИЧКОЈ СРБИЈИ	7
Светлана Шеатовић, Марко М. Радловић УВОДНА РЕЧ	9

I

Милош Живковић <i>ЖИТИЈЕ МАКАРИЈА РИМЉАНИНА</i> – ПУТОПИСНА И АПОКРИФНА ТРАДИЦИЈА	15
Персида Лазаревић ди Ђакомо ИЗ И ДО ЦАРИГРАДА: ОПИСИ ПУТА КРОЗ СРПСКЕ КРАЈЕВЕ ПИТЕРА МАНДИЈА И ХЕНРИЈА БЛАУНТА (XVII ВЕК)	31
Nicoletta Cabassi SERBIA AS A SPACE OF IDENTITY: ON SOME DISCURSIVE STRATEGIES IN <i>JOURNEY THROUGH SERBIA</i> <i>AND MONTENEGRO</i> BY E. MARKOV	45
Марко М. Радловић ПУТОПИС И ПАРОДИЈА – <i>ПИСМА ИЗ НЕМАЧКЕ</i> <i>ЉУБОМИРА НЕНАДОВИЋА</i>	65

II

Александра С. Секулић ЦАРИГРАД У ПУТОПИСНОМ ИСКУСТВУ И СВЕДОЧАНСТВУ ЧЕДОМИЉА МИЈАТОВИЋА	81
Бојан Чолак ПУТОПИС СВЕТОМИРА НИКОЛАЈЕВИЋА О НОРВЕШКОЈ: ПОЕТИЧКИ АСПЕКТИ	93
Ljiljana Banjanin BEOGRAD UOČI PRVOG SVETSKOG RATA U ZAPISU JEDNOG ITALIJANSKOG DIPLOMATE	121
Александар С. Пејчић ХУМОРИСТИЧКА ПЕРСПЕКТИВИЗАЦИЈА РАТА (СЕЋАЊА БРАНЕ ЦВЕТКОВИЋА НА ИЗБЕГЛИЧКЕ ДАНЕ НА КРФУ)	133
Енрико Даванцо ДУГО ПУТОВАЊЕ У ШЕСТОЈАНУАРСКУ ДИКТАТУРУ. ПОЛИТИЧКЕ, ДРУШТВЕНЕ И ЕТНИЧКЕ СЛИКЕ АЛЕКСАНДРОВЕ ЈУГОСЛАВИЈЕ У ПУТОПИСУ <i>THE NATIVE'S RETURN</i> ЛУЈА АДАМИЧА	149
Тања Калајџић ЕТИЧКИ ЛИЈЕП ПУТОПИС („ЗАРАЗА ПУТОВАЊА И ПУТОПИСА“ ВЕЉКА ПЕТРОВИЋА)	161

III

Слађана Јаћимовић КА ПУНОМ СМISЛУ БЕЗ СВАКОГ СМISЛА – РУСИЈА У ПУТОПИСИМА СТАНИСЛАВА ВИНАВЕРА И ДРАГИШЕ ВАСИЋА	181
Снежана М. Милосављевић Милић ПУТОПИСНИ СЕНЗОТОПИ МИЛОША ЦРЋАНСКОГ	199
Светлана Шеатовић ПУТОПИСИ ДЕКАНKE МАКСИМОВИЋ	213
Лариса Костић МЕМОАРСКИ АСПЕКТИ ЕПИСТОЛАРНЕ ФОРМЕ – ПИСМА РАДОВАНА ЗОГОВИЋА	227
Славица Гароња Радованац ПАРТИЗАНСКА ЖЕНСКА МЕМОАРИСТИКА (Митра Митровић, Јара Рибникар, др Саша Божовић)	247

IV

Александра Пауновић КЊИЖЕВНОСТ (ЈОШ) УВЕК <i>НА ПУТУ</i> – ФРАГМЕНТАРНО-ПУТОПИСНИ ЗАПИСИ ИЗ ШПАНИЈЕ И. АНДРИЋА	269
Rosanna Morabito МЕМОАРИСТИКА ИЗМЕЂУ РОВИЈЕСТИ И КЊИЖЕВНОСТИ: DRAGOSLAV МИНАИЛОВИЋ	285
Горан Радоњић УСПОМЕНЕ, ТЕКСТ, КОМЕНТАР: <i>ГОДИНЕ КОЈЕ СУ</i> <i>ПОЈЕЛИ СКАКАВЦИ</i> БОРИСЛАВА ПЕКИЋА	297
Милан Гулић РАСПАД СОЦИЈАЛИСТИЧКЕ ЈУГОСЛАВИЈЕ И ПОЧЕТАК ГРАЂАНСКОГ РАТА У ХРВАТСКОЈ (1991–1995) У ОЧИМА ДВАЈУ ПУТОПИСАЦА – КУРТА КЕПРУНЕРА И БАБКЕНА СИМОЊАНА	315
Оља Перишић ИДЕНТИТЕТ У ТРАНЗИЦИЈИ У РОМАНУ <i>БЕОГРАДСКИ СВИТАЦ</i> МАРИНЕ ЛАЛОВИЋ	335
Маша Љ. Петровић „ЗАПИСИ КОЈИ НЕ УМЕЈУ ДА СЕ СНАЂУ“ – УТИЦАЈ ДНЕВНИЧКОГ, АУТОБИОГРАФСКОГ, ИРОНИЈСКОГ И ДИСКУРСА КРАТКЕ ПРИЧЕ НА ПУТОПИСНУ ПРОЗУ <i>БРОЈЧАНИК</i> МИРА ВУКСАНОВИЋА	351
ИМЕНСКИ РЕГИСТАР	369

Лариса КОСТИЋ

Институт за књижевност и уметност, Београд

larisa.kostic@ikum.org.rs

МЕМОАРСКИ АСПЕКТИ ЕПИСТОЛАРНЕ ФОРМЕ – ПИСМА РАДОВАНА ЗОГОВИЋА

Сажетак: Рад се бави анализом преписке Десанке Максимовић и Радована Зоговића, која представља вредан епистоларни корпус сачуван у Задужбини „Десанка Максимовић“. Писма, која обухватају период од 1953. до 1982. године, сведоче о политичком прогону и каснијој књижевној реинтеграцији Зоговића, осветљавајући његова лична размишљања, стваралачке изазове и отпор културној изолацији. Рад истражује двоструку природу ове грађе – као мемоарског записа и као аутентичног историјског извора који документује политичке и културне околности у послератној Југославији. Примењујући књижевноисторијски, архивистички и документалистички приступ, рад разматра методолошке изазове у тумачењу епистоларних извора, укључујући питања ауторске субјективности, селективног памћења и аутоцензуре. Компаративна анализа овог материјала, са критикама о његовом послератном стваралаштву, доприноси бољем разумевању књижевних, историјских и друштвених контекста у којима је преписка настала.

Кључне речи: епистоларна грађа, мемоарска баштина, књижевноисторијска анализа, Радован Зоговић, Десанка Максимовић, политички прогон, југословенска књижевност, културна историја

У Задужбини „Десанка Максимовић“ се, поред богате рукописне заоставшине, чува и њена преписка са Радованом Зоговићем. Сачувана писма и карте¹ успостављају хронолошку линију од 1953. до 1982. године, пратећи период политичког прогона, али и повратак у културни

¹ Писма, пренета у машинопису и праћена садржинском анализом, део су истраживања спроведеног у оквиру докторске дисертације „Мемоарска и епистоларна грађа као извор за књижевну историју: архивистичко-документалистички приступ“, одбрањена на Филолошком факултету 26. априла 2024. године. Овај рад представља дорађену и допуњену верзију тога истраживања, при чему је тежиште посебно усмерено на Зоговићеву послератну поетику, динамику његовог односа са Десанком Максимовић, као и на начине на које ова преписка доприноси разумевању његове ауторске самосвести, књижевне етике и стваралачког (дис)континуитета у изолацији.

и књижевни живот истакнутог југословенског песника, критичара, есејисте, револуционара и преводиоца. Ова епистоларна грађа пружа увид у Зоговићева лична размишљања, отпор, стваралачки процес и борбу с изолацијом, те се, посматрана из књижевноисторијског и архивистичког угла, може проучавати и као својеврсно мемоарско наслеђе.

Значај обрађене грађе лежи у њеној двострукој функцији – с једне стране, она представља интимни, мемоарски запис личног живота песника, док, с друге, служи као аутентичан историјски документ који осветљава сложену ситуацију културне и политичке стварности у послератној Југославији. Анализа одабране преписке додатно потврђује дубоку личну и професионалну повезаност двоје значајних песника, књижевну солидарност и ненаметљиви отпор у периоду тадашњих сложених друштвених околности и изазова.²

Неопходно је најпре осврнути се на методолошке изазове тумачења оваквих извора, посебно у контексту њихове документарне вредности и ауторске једностраности. „Мисаона гипкост“ (Д. Баста) епистоларне форме тражи да се грађи приступа обазриво и критички. Приликом тумачења писама и лично обликованих сећања нужно је имати на уму елементе ауторске субјективности и тенденциозности. Творац документарне грађе често, свесно или несвесно, цензурише и произвољно обликује сећања на поједине догађаје и личности, избегавајући теме које сматра непријатним или контроверзним. Ово може отежати пут истраживача који покушавају да креирају свеобухватан портрет творца грађе, и његовог личног аутентичног искуства наспрам стварне историјске слике. Имајући у виду периоде настанка појединих писама осетљивог карактера, попут писама Вере и Радована Зоговића, морамо узети у обзир и неминовно присуство аутоцензуре и ауторске суспрегнутости, посебно када су у питању њихове нековертиране карте (Костић 2024: 279).

Зоговић је запамћен као предани револуционар, арбитар југословенске књижевности и „борбен, непомирљив, искључив, оштар полемичар“ (Мркаљ 2017: 103). Због негативног угледа као приврженика стаљинистичке политике, његови бројни критички и песнички доприноси су, током више деценија, остали занемарени и недовољно истражени. Његова чврста идеолошка уверења и несклоност компромисима довели су га у сукоб с партијским врхом 1948. године, у тренутку раскола са Источним блоком, након чега је, као доследни присталица стаљинистичке линије, уклоњен са свих функција. Већ идуће године искључен је и из Партије, након чега наступа период потпуног изопштења:

² Циљ рада био је да се пренесу и обраде писма која нису дигитализована и нису доступна на сајту Задужбине (на сајту је објављено пет писама). Ради лакшег сналажења унутар саме преписке, као и прецизнијег навођења парентеза приликом цитирања одређених писама у раду, провизорно су одређене сигнатуре (сигнатура = иницијали – редни број). На крају самог рада, писма пренета у машинопису сортирана су хронолошки (седам писама и једна нековертирана карта).

[3]атим је наступило шеснаест година у току којих, из разлога, како се то некад говорило, „од аутора независећих“ не само што није било могућности да, осим превода поеме Мајаковског *Врло добро* (1957) и нерастуреног сопственог издања допуњене поеме *Али Бинак* (1958) ишта објавим, него и да нормално књижевно радим (Зоговић 2008: 126).

Управо тај период апсолутне маргинализације учинио је да се његов приватни живот и уметнички процес нераскидиво испреплету. Трауме проживљене у условима изопштења нашле су одраза у његовом послератном стваралаштву, где је успео да артикулише не само личне емотивне и егзистенцијалне тензије, већ и критичко осматрање друштвених и идеолошких структура (*Арђикулисана ријеч; Лично, сасвим лично; Књажевска канцеларија*).³ У том контексту, код Зоговића не постоји јасна граница између приватног и стваралачког: његов живот и поезија чине органску целину, у којој се лично искуство трансформише у уметничку визију, а његова уметност постаје сведочанство и личног и колективног постојања.

Послератно стваралаштво Радована Зоговића је специфичан спој политичке ангажованости и поетског израза у којем се могу препознати утицаји револуционарних идеала, али и критички однос према друштвеним процесима у Југославији. Постојећа литература додатно осветљава овај феномен.

Зоговић је остао веран реалистичкој традицији, али је његово стваралаштво уједно одраз еволуције књижевног израза који је тежио да у себи сједини друштвено-историјску рефлексију и индивидуалну перцепцију света. Зоговићев рад на приповеткама и романима у периоду након Другог светског рата сведочи о његовом настојању да поврати своје место у културном и књижевном животу Југославије. Његов опус је у овом периоду усмерен ка откривању судбинских промена у животу појединца и колектива, што је нарочито видљиво у његовим приповеткама и мемоарској прози (Вешовић 2008).

У једном есеју из 1969. године Василије Калезић истиче да се поезија Радована Зоговића, у многим аспектима, најтачније може разумети кроз призму његовог живота, као и да је мало примера у нашој књижевности где су лична искуства песника тако снажно уткана у његово стваралаштво.

³ Наведене су најважније послератне збирке поезије. *Арђикулисана ријеч* представља први књижевни искорак и осврт на изолацију, кроз коју испитује своје место у новонасталом окружењу. У збирци *Лично, сасвим лично* Зоговић се упадљиво удаљава од колективних тема усмеравајући пажњу на љубавне и интимне димензије живота, али и на дубоке унутрашње борбе које су уско повезане с његовим проживљеним послератним искуствима. У *Књажевској канцеларији*, иако не постоји универзално прихваћен наратив о детаљном садржају дела, већина критичких студија истиче да је у њему уочљива озбиљна рефлексија на улогу утицаја партијских и идеолошких структура, што је, од стране аутора, повезано с личном изолацијом и унутрашњом борбом. Дакле, можемо закључити да је Зоговић у том делу заокружио низ тема које се директно односе на његову лично доживљену трауму, уз шире контекстуално осматрање социополитичких околности свога времена.

Он наводи како је Зоговић својим стиховима чулно дочарао све значајне догађаје из свога живота: промене, сећања, узбуђења, радничке штрајкове, полицијске прогоне и тамничке дане, као и емоције и мисли које је лично проживео. Даље, Калезић тумачи да у Зоговићевом стваралаштву долази до синтезе два аспекта стварности – личног и друштвеног, индивидуалног и заједничког. Ова поезија је, према њему, подједнако вредна као сведочанство о песниковом животу и духовној биографији, али и као одраз историјског развоја и друштвених промена (Kalezić 1969: 9).

У рецензији збирке *Артикулисана ријеч* Стеван Раичковић описује Зоговићеве стихове као оштре, испуњене јеткошћу и горчином, што је посебно изражено у његовој позној фази (Раичковић 1988: 14). Савремени критичари, попут Зоне Мркаљ, његову послератну поезију упоређују са стаблом које је истовремено нежно и отпорно: повија се под налетима времена, али остаје чврсто у корену, као и њен стваралац (Мркаљ 2017: 112).

Његова каснија прозна остварења – *Ноћ и љола вијека* (1978), *Којух с љола рукава* (1985) и *Посијајање и љосијање*, аутобиографске белешке објављене постхумно 1993. године – представљају његов покушај да обликује властити поглед на политичке и друштвене процесе свога времена, али и да артикулише личну визију историје (Бошковић 2008: 10). Ове књиге нису само сведочанства о једној епохи, већ уметничке хронике времена које је обликовало његов живот и поетику. Док остаје веран реализму, његова проза тематски обухвата три целине: казивања о новом добу, мотиве рата и лична сведочанства (Вуковић 2008; Калезић 2008).

У различитим фазама Зоговићевог живота уочава се не само тематска, већ и формална еволуција – од раних, готово рустикалних облика, преко ратног ангажмана, до каснијих, дубоко промишљених и интроспективних дела. Његово послератно стваралаштво представља пресек раног идеолошког ангажмана и касније књижевне рефлексije, где се индивидуално искуство прожима са колективном историјом, а језички израз и тематски донети сведоче о непрекидној уметничкој еволуцији.

* * *

*Вријеме је ипак искидано,
ипак једнолико искидано,
да се не може ни чиишати*
(ЗР-к-1/1953).

Писма Радована Зоговића упућена Десанки Максимовић представљају значајан извор за разумевање његове позиције. У њима се препознају елементи личног преиспитивања и осећај маргинализације услед немогућности било каквог учешћа у културним токовима. Израз у писмима је често меланхоличан, док се неретко назире тон (само)ироније и покушај

хумористичког сагледавања безизлазне ситуације. Посебно је упадљив његов осврт на монотонију свакодневице, што се може видети у писму из 1953. године:

О нама – ништа особито. Једемо, пијемо кисјелу воду, спавамо и, пошто – мимо обичаја – обилно вечерамо, – сањамо снове. И то тако много снова, тако много, тако тешких и глупих, да би се могла додати још једна читава књига цјелокупним дјелима нашег драгог материјалисте и дијалектичара Мирослава Крлеже (РЗ-к-1/1953).

Овакви искази сведоче о апсурду сопственог положаја, али и о покушају да се, кроз хумор и стилску разиграност, одржи дистанца од егзистенцијалних тешкоћа. Иако писма садрже елементе разочарања и отуђености, истовремено се у њима препознаје континуирана интелектуална ангажованост и потреба за дијалогом.

Његова писма из наредних година додатно откривају сложеност његовог односа према политичким институцијама и књижевном окружењу. У писму адресованом Јосипу Брозу Титу, из 1955. године, Зоговић се овоме обраћа као писац и публициста, наглашавајући своју жељу да допринесе „културној сарадњи с осталим земљама“ и успеху „снага мира и социјализма“, али наилази на неизбежне препреке и бирократске баријере које отежавају његово ангажовање (РЗ п-1/1955).

Овај апел сведочи о свести о сопственој маргинализацији, као и о настојању да се поново афирмише као књижевни и културни стваралац. Његов скоро исповедни тон, изражен без претераних реторичких украса, али са дозом личног жаљења, одражава искуство песника који се осећа изоловано – како због своје политичке позиције, тако и због културног програма који није био спреман да препозна његову вредност.

Писма из 1956. и 1957. године, адресована различитим личностима из културног и политичког врха, указују на то да је Зоговић настојао да се врати у активни културни живот. Међутим, његови покушаји да својим радом допринесе културној сарадњи често наилазе на препреке које су биле део ширег система репресије, где је чак и објављивање превода постало симбол политичке припадности. У писму Ранковићу из 1956. године песник, тако, износи своје фрустрације везане за издавачке и партијске баријере, што је илустративно за целокупни систем у којем је уметник морао да бира између стваралачке слободе и политичке прихватљивости (РЗ п-2/1956).

Након поновног укључења у књижевни живот, 1965. године, последице дугогодишње изолације наставиле су да обликују Зоговићево лично и стваралачко искуство. Прекиди у контактима и губитак социјалних веза утицали су на његову мотивацију за писану комуникацију, што се нарочито огледа у каснијим писмима. У једноме од мемоарских списа осврће се на последице друштвене изопштености:

Бивши другови, пријатељи, знанци, рођаци престали да се на улици поздрављају са мном, чак и са Вером, још у прољеће 1949. године (Зоговић 2008: 128).

Осећај отуђености додатно је наглашен у писму из 1977. године, где изражава свест о последицама проживљеног и о све тежем одржавању личних и професионалних веза:

Čovjek, izgleda, bar ovakav kao ja, počinje da odumire tako što više ne piše pisma. Cijele zime nijesam napisao više od tri – ne umijem da ih pišem (PЗ-п-7/1977).

Ова изјава сведочи не само о губитку поетске инспирације, већ и о постепеној дистанци према јавном животу, али истовремено открива и његову потребу за одржавањем веза са блиским пријатељима.

Постизолациони период његовог рада не одражава само индивидуалну борбу, већ и истрајност стваралачког духа у суочавању са спољашњим околностима. Касније анализе Зоговићеве поезије указују на то да је након деценија насилне маргинализације његова поетика добила нова обележја, да је прожета снажним симболизмом и метафоричким представљањем личних и колективних траума. Истовремено, његова интелектуална доследност и стриктно одређене поетичке пропозиције огледају се и у одбијању да учествује у антологијама чији концепт није подржавао. У једном од писама Десанки Максимовић, за које се претпоставља да је из 1982. године, он коментарише понуду Југословенске ауторске агенције да једну његову песму уврсте у пољску антологију: „[У] антологију која би евентуално афирмисала надреализам као поезију не идем, па да су ме претставили и са 16 пјесама, а не са једном“ (ЗР-п-5/1982). Овај став додатно осветљава његову принципијелност и критичку дистанцу према поетичким токовима који нису били у складу с његовим схватањем уметничке и идеолошке аутентичности.

У писмима која је упућивао песницињи, осећај блискости и заједништва посебно долази до изражаја. Пријатељство са Десанком, које је преживело и политичке прогоне и личне трагедије, осликава се у многим емотивним обраћањима, где се изражава не само брига за здравствено стање, већ и жеља за обнављањем комуникације у тренуцима највеће потиштености. У томе контексту његова писма постају место сусрета личног бола и књижевне експресије, место где је успостављена паралела између приватних емотивних искустава и ширег културно-политичког оквира. Поред анализе садржаја, важно је напоменути и стилску димензију Зоговићевих писама: језик препун (само)ироније и литерарних алузија указује на високу интелектуалну оштрину и самосвест.

Зоговићева осетљивост на новонастале односе у књижевној и друштвеној сфери нарочито се огледа у његовој перцепцији одсуства јавне подршке, али и у безусловном пријатељству које је неговао с Десанком

Максимовић. Упркос политичким притисцима, контроверзама и дугогодишњем прогону, она остаје истрајна фигура ослонца, што Зоговић у својим писмима експлицитно истиче. У њима, као и у каснијим аутобиографским списима, он наглашава да су управо њихови разговори дали смисао његовом стваралаштву, јер су му, како сведочи, омогућили да превазиђе осећај изолације и усамљености (Зоговић 2008: 121). Овај облик књижевне и личне солидарности, посебно значајан за песника чији се приватни и јавни живот блиско преплићу, указује на то да су у временима политичке репресије међуљудски односи често представљали једини простор за искрену комуникацију и уметнички дијалог.

У настојању да се што прецизније дефинише однос између Десанке Максимовић и Радована Зоговића неопходно је истаћи да је она била једна од ретких, а у појединим тренуцима и једина, која није прекинула контакте са породицом Зоговић. Њене посете њиховом дому биле су истовремено чин пријатељске оданости и грађанске храбрости, будући да је сваки долазак подразумевао ризик – претресе, прислушкивање и континуирани надзор:

Дознавши шта је са мном, Десанка Максимовић која је дотад била у мом стану само два-три пута и једном или двапут код мене у агитпропу, посјетила ме је, и отаџ ме, упркос свему што је због тога претрпјела, није никад напустила (Зоговић 2008: 121).

У својој постхумно објављеној аутобиографској прози Зоговић даље наводи:

Од 6. септембра 1949. до почетка јесени 1950. ја ниједанпут нијесам изишао из дворишта и куће у којој сам становао. Томе је било много разлога, а један од главних био је што нијесам могао да подносим праћење коме сам био подвргнут, праћење од саме дворишне капије па куд год кренем – два сприједа, два страга, у стопу, сваки с десном руком у џепу. За ту годину посјећивала ме је повремено само Десанка Максимовић [...] (Зоговић 2008: 127).

Већ је у научним круговима утврђено да је Радован Зоговић током периода политичког прогона објављивао своје преводе под именом Десанке Максимовић.⁴ Овај чин представљао је више од пуке професионалне колегијалности – био је то гест књижевне и људске солидарности, којим је Максимовићева омогућила Зоговићу да ублажи своје финансијске тешкоће (Костић 2024: 219). Значајну улогу у културном и издавачком животу тог доба имала је и Вера Зоговић, која се истакла као преводилац

⁴ У једном од писама, објављеном на сајту Задужбине, Зоговић јој се извињава што прима критику превода уместо њега. Иако писмо није датирано, долазимо до закључка да је реч о периоду Зоговићевог принудног мировања, када је преводе објављивао под Десанкиним именом (Костић 2024: 228).

класичне и савремене руске књижевности, објавивши више од двадесет наслова. Поред преводилачког рада, деловала је као уредница и управница у Издавачком предузећу „Култура“, све до априла 1949. године, када је отпуштена и премештена у Графичку дирекцију, да би након седам месеци била у потпуности суспендована, без могућности даљег запослења. У таквим околностима, Десанка Максимовић пружила је подршку породици Зоговић, потврђујући своју личну племенитост, али и шире разумевање књижевне заједнице као простора узајамне помоћи и отпора репресивним механизмима система.

Не знам како је у ствари до те помоћи дошло – да ли је Радован замолио Десанку или му је она то сама понудила – тек, у издању Просвете године 1950, изишла је књига кинеског писца Лу Сина *Истинијџа истџорија А-Кеја*, коју је с руског превео Радован, а превод потписала Десанка.

Други сличан случај је превод Чеховљевих приповједака. [...] Све приповијетке из књиге објављене под Десанкиним именом, превео је Радован (Вранеш 2012: 280).

Вера Зоговић детаљно описује како се, након што су 1951. године пресељени у Цвијићеву улицу, одвијао овај заверенички посао. У трособном стану једна од просторија била је резервисана за чуваре. Једном приликом, током кречења, неопрезни мајстори оставили су собу откључану, па су Радован и Вера Зоговић потврдили своје сумње да је стан озвучен. Радован се уплашио да Десанка не плати за своје делотворно пријатељство, на које уосталом, и по Ћиласовим речима, у државној безбедности нису добро гледали. Завера се наставила на следећи начин – за диктат превода Радован би припремио цедуљицу на чијој је левој страни исписао српска имена, а поред њих, на десној, руска имена јунака дате приповетке:

[И] тако, док Радован диктира, на примјер: Владимир Петровић, ја куцам Василије Андрејевич Пустовалов; Вељко Срдић, ја куцам Владимир Платонич; Новица Јевцевић, ја куцам Николај Јевграфич, и слично. Може бити да је Радован и прецијенио литературну радозналост Удбе, али – злу не требало... (Исто: 280).

Трећи такав случај били су препеви *Пейнаесџи совјејџских џесникиња*, објављени у издању Нолита 1963. године, с назнаком: „Зборник саставила и песме превела Десанка Максимовић“ док Вера Зоговић бележи како су Радован и Десанка заједнички радили на поменутом зборнику. О овоме сведочи и његово већ поменуто писмо објављено на сајту Задужбине, у ком се Десанки извињава што мора да прими критику издавача за његов рад. Већ из првих редова писма очигледно је да је реч о њиховом заједничком раду на поменутом зборнику јер спомиње преводе руских песникиња Ане Ахматове, Вере Инбер, Маргарите Алигер, Марине Цветајеве, Олге Бергхолц, али и Галогажу, што се засигурно односи на Слободана

Галогажу, сарајевског песника, публицисту, преводиоца и својевременог уредника издавачког предузећа Нолит (Исто: 280–281).

Сви наводи документовани су у тексту о преводима и препевима Радована Зоговића објављеним под Десанкиним именом, који је, 1988. године, саставила Вера Зоговић на молбу професора Миодрага Сибиновића, и који се чува у Задужбини „Десанка Максимовић“.⁵ Према Верином сведочењу, Десанки најпре није било право што ће се све ово изнети у јавност, јер је „у ње било јаче осјећање нелагодности што ће се открити да се, бива, китила туђим перјем, од осјећања поноса својом племенитом храброшћу која је тада могла имати озбиљних последица – и по њу!“ (Исто: 281).

На први поглед, необичним се чини њихово пријатељство с обзиром на суштинске дискрепанције у карактеру – Десанка мила и нежна песникиња љубавне и родољубиве (национално оријентисане) поезије, док је Радован Зоговић, с друге стране, био и остао доследни комуниста. Упркос томе, чини се да их је спајала управо љубав према „поезији, Пушкину и Москви“ (Максимовић 1988: 9). О њиховом пријатељству Десанка с нежношћу говори:

Моје пријатељство са Радованом Зоговићем датира још од предратних дана. Упознали смо се као писци. Не могу рећи да су нам се подударали стваралачки принципи, сем у оном основном: да треба служити истини и животу, а што подразумева и оданост народу и отаџбини. А што је разлика у тоналитету било, па морало их је бити: Радованова поезија је у свему мушка, чак и у оним предивним његовим љубавним песмама, док је моја поезија, дабоме, носила у себи, и морала да носи, обресе женске душе (Бошковић 1992: 33).

Радован Зоговић сматрао је да, иако „женска“ – нежна и сентиментална родољубива поезија настала из љубави према народу носи у својим стиховима „много подстицајног и ангажованог“ (Исто).

Зоговић је преминуо је у Београду почетком 1986. године. Упркос критикама због одабира погрешних тема и идеолошких претпоставки, овај књижевни стваралац и даље представља изузетно интригантну фигуру у књижевности 20. века, а његово дело отвара простор за нова и даља књижевноисторијска проучавања (Костић 2024: 221).

Анализа писама Радована Зоговића, интегрисана са савременом литературом и претходним истраживањима, открива да његова епистоларна грађа није само лични мемоарски спис, већ и значајан историјски документ. Она сведочи о сложености његовог књижевног пута – о борби са личном и колективном траумом, о тежњи за културном реинтеграцијом, и о неугаслој уметничкој енергији која је, упркос свему, наставила да пулсира кроз његове речи. Упркос упливима система, Зоговић остаје

⁵ Запис је објављен у Вранеш 2012: 279–282.

симбол креативне истрајности, а његова писма и данас отварају простор за нова тумачења и даља истраживања у области књижевности, политике и културе.

Кроз интеграцију личног искуства и културно-политичког контекста, радом указујемо на непрекидну борбу уметника да остане веран сопственој визији, упркос спољним притисцима, те на значај преписке као средства откривања истинских унутрашњих и друштвених конфликта. Пренета и анализирана епистоларна грађа открива, кроз наизглед једноставне, свакодневне теме, дубоке егзистенцијалне дилеме и представља драгоцен историјски извор који омогућава дубље разумевање не само Зоговићевог стваралаштва, већ и ширег културног наслеђа друге половине 20. века. Његова писма су и данас релевантна јер пружају аутентичан увид у динамичне и често парадоксалне односе између уметности, политике и личног живота, у турбулентним временима. Овим се несумњиво потврђује да су живот и дело Радована Зоговића нераскидиво повезани; његова преписка пак, као сведочанство о најдубљим слојевима људске и културне стварности, остаје непроцењив допринос савременој књижевној и историјској науци. Стваралаштво Радована Зоговића, у целини посматрано, може се дакле разумети као дијалог између његових идеолошких уверења, политичких околности и личних преиспитивања, што га чини изузетно значајним књижевником југословенске књижевности.

Машинописи

РЗ-к-1

В. Бања, 23-III-1953.

Драга Десанка,

Одговарам на твоју посљедњу карту. Помало налик на протекционаше, зар не? Прво пише жена, па тек онда ја.

О нама – ништа особито. Једемо, пијемо кисјелу воду, спавамо и, пошто – мимо обичаја – обилно вечеравамо, – сањамо снове. И то тако много снова, тако много, тако тешких и глупих, да би се могла додати још једна читава књига цјелокупним дјелима нашег драгог материјалисте и дијалектичара Мирослава Крлеже!

Вријеме је тако искидано, тако једнолико искидано, да се не може ни читати. Ја сам мало натезао са Шчедриновим⁶ „У иностранству“,⁷ али сам оставио не довршивши сасвим. Сада очекујем студију Боже Ковачевића „Турцизми у поезији Јове Илића“. То би ми дошло као – мелем на досаду.

⁶ Михаил Салтиков-Шчедрин (1826–1889), руски писац и сатиричар који је објављивао под псеудонимом Николај Шчедрин.

⁷ Оригинални назив есеја је „За рубежом“ (1880–1881).

Јер, знаш, има литературе која се може читати само онда кад ти се ништа, ама баш ништа не чита!

Иначе, Вјера се малчице поправила. То, дабоме, ништа није измијенило на њеној општој мршавости, али ипак је више 51 кг, него 49! Мене су (не знам да ли ти је писала Вјера) овде плашили неком новом и врло „страшном“ дијагнозом. Али – ја се, овог пута (бар овог пута!) нимало нијесам уплашио. Не кажем ни да лекар није у праву, ни да сам ја неки јунак, – него просто – нијесам се уплашио!

Мирка⁸ прича и врти – да се чује и види на све стране. Стекла је много бањских пријатељица и пријатеља, који је сваки час љубе, дохватају за образ итд., те јој завидимо понекад ја, а понекад, можда, Вјера.

[...]

Шта је то што те, у вези с браћом, поново јаче забрињава (та забринутост избија између редака твоје карте).

Поздрави све твоје од нас.

Радован

* * *

PЗ-п-1⁹

Beograd, 14 jula 1955

Drugу Josipu Brozu – Titu
pretsjedniku Republike i
generalnom sekretaru SKJ
BRIONI

Druže Pretsjedniče,¹⁰

Ne praveći opširne uvode, svesrdno pozdravljam normalizaciju i poboljšanje odnosa sa Sovjetskim Savezom i zemljama narodne demokratije, pozdravljam Sovjetsko-jugoslovensku deklaraciju i sve napore naše zemlje za očuvanje i učvršćenje mira i za saradnju s miroljubivim narodima i državama.¹¹

⁸ Мирка Зоговић (1984) је Зоговићева кћерка, књижевна историчарка. Годинама је радила на Катедри за италијанистику на Филолошком факултету у Београду.

⁹ Ово писмо објављено је у: Поповић, Р. (прир.) (2021). *Српска ејистолоарна анџологија*. Београд: Агора, стр. 127, а чува се у Музеју историје Југославије. С обзиром на то да је писмо садржински истоветно, вероватно да је састављено у више примерака, од којих је један сачуван код Десанке Максимовић.

¹⁰ Како је ово писмо које је Радован Зоговић написао председнику директно, поставља се питање да ли је оно уопште послато, или му је било враћено (па се нашло у овом фонду). Ово питање поставља и Александра Вранеш у уводној студији „Рукописна заоставштина Десанке Максимовић – попис и опис“. У: *Десанка Максимовић: целокујна дела* (10). Београд: Задужбина „Десанка Максимовић“ – ЈП Службени гласник – Завод за уџбенике, 2012.

¹¹ Зоговић је одувек био симпатизер Совјетског Савеза и доследни стаљиниста, зато је 1949. године желео да се „изолује од борбе КПЈ против стаљинизма“ (Даутовић, Вучелић 1986: 23, нав. према Бошковић 1992: 42).

I – ne prećutkujući o svojim posebnim mišljenjima u nekim pitanjima teoretske i praktične prirode – molim da mi se, kao piscu i publicisti, da mogućnost da se uključim u kulturni život zemlje i da tako, prema svojim mogućnostima, doprinesem njenim radnim i miroljubivim naporima, njenoj kulturnoj saradnji s ostalim zemljama, odnosno saradnji i uspjesima snaga mira i socijalizma.

Ukoliko bi bilo potrebno, ovo bi se pismo moglo i objaviti.

S poštovanjem i pozdravom,

Exp. Radovan Zogović

Beograd, Cvijićeve 67

* * *

P3-п-2

Beograd, 22 juna 1956 godine

Druže Rankoviću,

Ovo pismo napisao sam 9 maja, ali sam bio spriječen da Vam ga tada pošaljem.

Polazeći od toga što mi je, 1951 preko Saveza književnika a 1953 preko „Dječje knjige“, saopšteno da mogu štampati svoje prevode, pokušao sam prije sedam mjeseci da objavim neke nove prevode iz Majakovskog,¹² ali časopis „Savremenik“, kome sam se obratio, nije dobio dozvolu da to uradi. Prije dva mjeseca, s jedinstvenom željom da se kod nas štampa jedna vrlo dobra stvar iz savremene književnosti Indije, preveo sam s ruskog pripovijetku „Anadata“ Krišana Čandra i dao je „Savremeniku“ da je objavi bez potpisa prevodioca, u ovom slučaju odista sasvim suvišnog. Međutim, Veljko Vlahović¹³ je zabranio objavljivanje i toga moga prevoda. Pri tome je, – kako je to meni saopšteno, – rekao kako ja „prvo treba da uredim svoje odnose s partijom, pa da se onda štampam pod punim potpisom“.¹⁴

¹² Био је велики обожаваалац Горког и Мајаковског, те су му преводи с руског чинили задовољство. Превео је поему *Врло добро*, и тај превод је објављен 1958. године (Мркаљ 2017: 109).

¹³ Осим што је био проглашен за народног хероја и што је до краја живота уживао висок функционерски положај, Влаховић је од 1953. био и директор *Борбе*, која је, поред *Политике*, била главно партијско гласило. Неопходно је споменути да су Зоговић и Влаховић радили раме уз раме у Агитпропу, Комисији за агитацију и пропаганду, а Зоговић је био и члан Комитета за културу и уметност (1946–1948) – Записник са састанка Агитпропа, одржаног 12 XII 1947. У: *Културна историја Југославије: 1945–1952: зборник докумената*. Књ. 1, 2009.

¹⁴ Овај догађај блиско је повезан с догађајем с почетка 1958. године, када је осуђен још један Зоговићев покушај да објави своје песме у *Савременику*, чији је главни уредник у том моменту био Велибор Глигорић. Њега је детаљно описао Велизар Бошковић служећи се сећањима Десанке Максимовић и Душана Костића, који је тада био у редакцији *Савременика*. Наиме, Душан Костић је Десанки Максимовић једном приликом, у Игалу,

U vezi s tim, ja Vam se obraćam ovim pismom i molim da budem primljen na jedan kraći razgovor. A ukoliko bi Vama, ma iz kojih razloga, to bilo nemoguće, molim Vas da me uputite na drugu ličnost s kojom bih mogao razgovarati o ovim stvarima.

Vjerujem da ćete razumjeti ovu moju molbu i da nije potrebno da izričito objašnjavam zašto se ovim pismom obraćam upravo Vama.

S pozdravom,

Radovan Zogović, Bgd, Cvijićeve 67, tel. 32-0-50

* * *

P3-п-6

Vrnjačka banja, 26 juna [б. г.]

Draga Desanka,

Od tebe nema ni glasa, iako sam ti se ja javio još prije desetak dana. To ne mogu da protumačim nikako drukčije, nego da si ili ponovo otputovala u Crnu Goru, ili da su te tu potpuno okupirale kakve nove, još teže nevolje s Božom.¹⁵ A takvo tumačenje mi nimalo ne olakšava. Naprotiv.

I zato te molim da mi, ako si u Beogradu i ako nađeš komadić vremena i snage, javiš kako si, šta se dešava s tobom i Božom, kako je Mara s djecom, kako Sergije?¹⁶ To što mi nijesi odgovorila na kartu, nije mi krivo, ali žao mi je što me ne osjećaš toliko bliskim, da mi pišeš baš onda kad ti je teško i kad čovjek treba da nekome reče svoju teškoću.

подробно испричао о овом немилем инциденту: „Према Костићевом сећању, редакција *Савременика* је понуђене Зоговићеве песме оценила 'као умјетничко остварење на високом нивоу и да би их свакако требало објавити. Међутим, знали смо, јер се у то вријеме тако радило, да треба претходно да се о томе консултујемо са неким из Централног комитета СКЈ'. 'Убрзо', сећа се даље Костић, 'позвали су мене и Велибора Глигорића у ЦК на састанак неке комисије. Ја и Глигорић смо се договорили да искористимо тај састанак и упитамо да ли се слажу да објавимо Зоговићеве пјесме. [...] Састанком је руководио Петар Стамболић, а био је присутан, поред осталих, и Вељко Влаховић. Како се састанак ближио крају, подсјетим Глигорића, али је он ћутао, па сам се ја јавио за ријеч. Кажем да у пјесмама нема ничег провокативног, а да су у умјетничком погледу значајно остварење. 'Ако је тако', рекао је Петар Стамболић, 'можете их објавити'. 'Ипак, не', рекао је Вељко Влаховић. 'Нека то мало причека, да размислимо, да се консултујемо, па ћемо вам јавити'. И заиста, после неколико дана јавили су уредницима *Савременика* да Зоговићеве песме не објављују“ (Бошковић 1992: 44–45).

¹⁵ Десанкин брат који је живео у Титограду и умро почетком седамдесетих година 20. века, тако да је ово писмо, иако није прецизно датирано, написано свакако пре наредног, из 1982. године, те се из тог разлога хронолошки налази испред (вероватно су у питању седамдесете).

¹⁶ С обзиром да Зоговић пита за Сергеја Сластикова, ово писмо написано је пре 1976. године, када је Десанкин супруг преминуо. Касније помињање Марка Врањешевића сведочи да је писмо написано и пре 1974. године, јер је Врањешевић тада извршио самоубиство.

Da li se Brane¹⁷ javio s mora, šta piše o sebi – pliva li, osjeća li se dobro? O Zori i njenoj banji pisao sam ti u karti, ali ni od nje i o njoj – ništa? Je li izašla iz bolnice i da li joj je komisija već dala banju? Ako jeste, ponavljam, javite, pa da ja ovdje poguram stvar, kako bi došla u vrijeme koje sama odredi.

A ima li kakvih drugih novosti? Čuo sam da je onaj siroti Marko¹⁸ vrlo uznemiren i nesrećan, pa se bojim ponovnog njegovog sloma. I bilo bi jako, jako dobro da – imadneš li snage – podeš do njega i da ga umiriš i ohrabriš. Ja mislim da se on lično odista nema zašto uznemiravati.

U „Inostranoj literaturi“, br. 5, koju mi je beogradski poštunoša priposlao ovamo, vidio sam tvoj odgovor na anketu redakcije. Jesi li ti to već imala u rukama? U tom broju objavljene su i 4 pripovijetke ovdašnjih pisaca. Nijesam ih čitao – bilo bi i glupo da ih čitam na ruskom, kad ih već nijesam i neću čitati u originalu. Ali sam izbor je budalast: gdje baš nekakvog Antonija Isakovića da upripovjedače? Pa to ajde-ajde, nego odlučili dva makedonska spisatelja, od kojih je jedan sasvim nepoznat, a nijednog Hrvata ili Crnogorca.¹⁹ „Što ih nosi na galiji davo?“²⁰

O sebi nemam da kažem ništa novo. Ne osjećam se ni naročito loše, ni dobro. Mirka i Vjera se javljaju i kazuju se dobro. Ako ne bi bilo kakvih novosti, vraćam se 3 jula. Puno pozdrava svima. Tvoj

Radovan²¹

¹⁷ Брана Милакара, сестрић Десанке Максимовић.

¹⁸ У питању је песник Марко Врањешевић, популаран након Другог светског рата, који је рано оболео од шизофреније. Марко Врањешевић је прогнан из политичког и јавног живота заједно са Зоговићем, међутим – прошао је неупоредиво теже (био је на Голом отоку). „Често се сетим Марка Врањешевића и његових патњи. Кад се вратио с Голог отока, хтела бих да попричамо, да сазнам нешто, али од њега се није могла чути ни једна једина реч. А видело се на њему колико је пропатио. Да није, зар би се отиснуо с прозора на плочник?!“ (Максимовић, Д., нав. према Бошковић 1992: 39).

¹⁹ *Иностранная литература* је совјетски и, након 1991. године, руски књижевно-уметнички часопис покренут 1955, а излази и данас. У једном броју (7) из 1966. објављен је темат с насловом „Из савремене југословенске прозе“ [Из современной югославской прозы] у којем је текст Антонија Исаковића. Међутим, то није број о ком Радован пише. У броју 11 за 1975. годину објављен је темат с песмама Десанке Максимовић, у преводу Маргарите Алигер. У истом броју објављен је још један темат с текстовима „овдашњих писаца“ под насловом „Из југословенске прозе“ [Из югославской прозы]. Чини се да ни то није број часописа о којем Зоговић говори (иако се у њему налазе текстови неколико југословенских писаца, па чак и Антонија Исаковића и једног Македонца – Симона Дракула, а ту је и Хрват Иван Дончевић, па чак и текст једног рођеног Црногорца – Михаила Лалића) (сајт Лаборатория Фантастики). Тиме је засад окончана лимитирана претрага сачуваних и доступних бројева, тако да је покушај да се прецизира година овог писма ипак прошао безуспешно.

²⁰ Реч је о цитату из драме Едмона Ростана *Сирано де Бержерак*.

²¹ Потписано руком.

Draga Desanka,

Ma koliko to izgledalo čudno, čovjek, izgleda, bar ovakav kao ja, počinje da odumire tako što više ne piše pisma. Cijele zime nijesam napisao više od tri – ne umijem da ih pišem. Pa ipak, tebi ću da odgovorim na dopisnicu – u banji čovjeku može nešto značiti čak i pismo kakvo ja sad mogu napisati.

Da ste ti i Zora²² otišle u Vrnjce²³ znao sam i prije tvoje dopisnice – Mara mi je javila. Stiglo je bilo pismo od one tvoje Kanađanke,²⁴ u pismu je bilo i nekoliko dobrih riječi o mojoj pošiljci, pa je Mara²⁵ htjela da me što prije obraduje. Zamijenila je, dakle, tebe i objasnila mi zašto te „zamijenjuje“. I dobro je što je do toga došlo – do vašeg odlaska, naime. Odmorićete se, hodaćete više, vazduh je, ako i skup, ipak tamo čistiji. Valjalo bi, samo, da dobro čuvaš rame od onog gočkog predvečernjeg vjetra, a mogla bi i da nam još jednom javiš kako se ono i ruka „ponašaju“.

Radujem se što si ponijela i da nešto tamo radiš. Ne radi li se, banja može da bude dosadna, dani dugi, a i mi nemamo više vremena da nešto odgađamo za „poslije banje“. Ja sam tu sam uvijek „sastavljao“ čak mi se često činilo i da mi ide od ruke. Nego ja u banju više ne mogu zbog pritiska: da plaćam vodu a da je ne pijem – ne odgovara mom „stilu“, a da je pijem – skače pritisak. Zato se svake jeseni zarečem da ću u toku zime obavezno otići barem na more. Ali zima dođe i prolazi, a ja sve odgađam dok i proleće ne nastupi...

Iz književne čaršije malo šta novo znam. Čitao sam, samo, jedan vrlo duhovit pamfletić o Oskaru,²⁶ i to u „Dugi“. ²⁷ A doznao sam i to da se taj isti dotični Oskar mnogo ljuti, srdi, rasrđuje i kokoti na mene zbog jedne pjesme iz „Knjažeske kancelarije“. ²⁸ Odista, kao ono u Gogolja: ako se usudiš da štogod kažeš o jednom koleškom asesoru, svi koleški asesori od Rige do Kamčatke će to neizostavno primiti na svoj račun. Primio je, dakle, naš književni koleški asesor moju pjesmu na svoj račun, napuvao se, i sad – šta mi bog da!

²² Десанкина сестра која је, како сазнајемо из једног писма упућеног Иди Радвољиној од 5. 9. 1980, боловала од склерозе.

²³ Врњачка Бања.

²⁴ Десанка Максимовић је 1976. (годину дана пре овог писма) посетила Канаду. Наиме, на позив из Торонта, од тек основаног Југословенско-канадског удружења жена, а поводом прославе 8. марта, присуствовала је песничкој вечери где је упознала многе наше песнике који пишу поезију на матерњем језику. „Она њена Канађанка“ је врло вероватно нека наша песникиња из Канаде коју је повезала са Зоговићем.

²⁵ Десанкина сестра.

²⁶ Оскар Давичо је, коју годину касније, негативно прокоментарисао то што је Десанка Максимовић добила Његошеву награду, вероватно јој замерајући што никада није раскинула с „националним митовима, православљем и србовањем“ (Бошковић 1992: 64).

²⁷ Југословенски недељник.

²⁸ Зоговићева збирка поезије објављена 1976. године.

Kod nas u kući je sve po starom. Vjera kuburi s nogama i zglobovima, s terapijama i vježbama – nikad ničemu kraja. Mirki su već počela predavanja – trči toliko, da jedva kud stiže. Na tzv. Fest je, razumije se, ipak stizala. A ni-jesmo se, u tom pogledu, sasvim osramotili ni Vjera ni ja: stigli smo da vidimo jedan sovjetski film, i to mizeran. Nego juče smo malo od toga očistili dušu: gledali smo u Domu sov. kulture²⁹ film po Ajtmatovljevoj³⁰ povijesti „Bijeli parobro[d]“³¹ – dirljiv, duboko humanističan, lirike pun kirgiski film! Hvala bogu što ima Kirgiza i drugih „Azijata“, jer kad bi sve zavisilo od današnjih Rusa ili „Rusa“, mrka bi kapa bila!

Želim punog osvježjenja, odmora i rada. Mnogo pozdrava tebi i Zori od nas sve troje. Tvoj

Radovan³²

* * *

P3-II-8

Slovenj Gradec, 2. V 1982.

Draga Desanka,

Dva dana prije našeg zlehudog polaska ovamo imala sam žarku potrebu da Vam napišem nekoliko riječi, da Vas barem pozdravim (i u ruskom i našem smislu riječi!). Slušala sam, naime, peglajući, sama, tzv. predponočne trenutke i – čula, iznenada, Vaše nove pjesme. Toliko ste me obogatili njima, toliko sam (zamislite!) bila srećna te noći, upravo srećna, da sam dobila neku snagu kojom bih mogla produžiti svoj postponočni posao i do jutra. Jedva sam čekala to jutro, da što prije ispričam Radovanu i Mirki svoj doživljaj. Možda nikad još nisam tako doživjela Vaše stihove (a nije da ih nisam doživljavala!). Bilo je u njima svega onog što ste Vi, i pri tome nečega novog, da li je to novo bilo od „modernih“, odnosno „svakodnevnih“ „životnih“ riječi, ne znam, ali riječi su se usijecale pravo u dušu („klinička smrt“, „recepti za život“ (?)).

A onda sam dva dana uzaludno telefonirala Radi³³ (kasnije sam se sjetila tek da sam mogla probati i s Branom!³⁴) da pitam Vašu banjsku adresu, pa sam zaključila da ću Vam napisati po čehovski „dedi u selo“ – Vas bi, za razliku od djeda, pismo u banji sigurno našlo! Međutim, došle su pripreme za putovanje, i moja želja je „splasnula“.

²⁹ Од 1994. године Руски центар за науку и културу.

³⁰ Чингиз Ајтматов (1928–2008) био је совјетски и киргиски дипломата и познати писац.

³¹ „Бели пароброд“ је прича коју је Ајтматов написао 1970. године.

³² Потписано руком.

³³ Рада Милакара, Десанкина сестричина.

³⁴ Десанкин сестрић.

Sad, kad sam čula da ste se vratili, da ste zvali, da je u međuvremenu i Vaša karta stigla (da znate kako je Radovan brinuo: desilo se nešto, inače – Desanka bi poslala kartu...) javljam se, doduše, s manjim poletom...

Od Mirke ste valjda čuli šta se sve ovdje i kako se zbilo. Danas je deveti dan od te druge, odista iznenadne i nenajavljene operacije. Da ne govorim o strepnji: hoće li nakon dva mjeseca biti potrebna nova, tj. peta operacija, – već da Vas samo ukratko obavijestim: postoperacijske komplikacije su ovog puta bile znatno manje (srce, krvna slika i dr.), ali je opšte stanje, „samočuvstvie“ nekako – gore. Oporavlja se jako sporo, nema ni mrvicu volje, prekjuče se opet pojavilo malo krvi... U utorak je „obećano“ ubrizgavanje tog teflona, a Radovanu se – neće. Ne može, veli, ni pomisliti ni na kakvu intervenciju sad kad je sve još ranjavo, svježije, bolno. Ne znam šta će biti. Ušli smo u kolo i izlaza iz njega, izgleda, nema.³⁵

Što je glavno: doktor mnogo važnosti pridaje tome i imam utisak da je radi toga i pravio ovu novu operaciju, a pitanje je hoće li uspjeti: kod žena, vele, uspjeh je 90, a kod muškaraca – 50%.

Evo, zamorila sam Vas, sigurno. Oprostite. A valjalo je da Vas zamorim i zato što ste – daleko (nema Vas s jabukama, s cvijećem i Radinim volšebnostima) i što sam dobila ugovor za knjižicu. Za to odista moram Vama da kažem hvala. I: hvala, velika, velika.

Molim da pozdravite Radu i Brana i njihove sve – njima, to, naravno, nije potrebno, ali kad je čovjek daleko podmiruje svoju potrebu...

U nadi i vjeri da ste se dobro oporavili u banji i da ćete nam, možda uskoro, ispričati o boravku (kad god dođete odnekud osobito lijepo i živo pričate)

grli Vas i, naravno voli
(sa svim ustručavanjem pri izražavanju)

Vera Z.³⁶

Oprostite za slovne greške – kucam na tuđoj mašini,
pa se bojim da upotrebljavam gumu.

Da, iduće noći poslije mog doživljaja Mirka je slušala „Tražim pomilovanja“ na televiziji i bila takođe – uzbuđena.

* * *

³⁵ Радован Зоговић је имао проблема са здрављем још од када је крајем 1936. године оболео од туберкулозе. Чини се да су се здравствене невоље од тада само умножавале (проблеми са плућима, јетром, неколико операција), нарочито проузроковане тешким периодом (1948–1964) за породицу Зоговић, када је, у већој мери, само Вера Зоговић привређивала.

³⁶ Потписано руком.

Draga Desanka,

Još prije nekoliko dana upozorio me je Miljan Mojašević³⁷ na nekoliko toplih rečenica o Zori, objavljenih u beranskim novinama „Sloboda“.³⁸ Vjerovatno je vjerovao da ću Vam ih ja odmah poslati. Oprostite što kasnim – sve češće mi se dešava da „namjeravam“ svašta, a i ispunjavam ponešto, i to s kašnjenjem...

A juče sam bila u Sarajevu – Miroslav Đurović³⁹ je branio doktorsku tezu o Radovanu, na filozf. fakultetu sarajevskom.⁴⁰ Bilo je lijepo, ozbiljno i lijepo. „Kandidat“ je u tekstu odbrane citirao i Vaše stihove, o čoveku „koji je znao / na strašnome mestu postojati“.⁴¹ Bilo je uzbudljivo – meni višestruko.

Prisustvovali su ceremoniji i Izet Sarajlić, i Čamil Sijarić. Uzgred: Izet me je čekao na stanici u 5 sati izjutra i iščekao drugi voz, oko 7! Bilo bi neobično i da je (danas!!) djevojku čekao...

Poslije oficijelnog dijela, bio je onaj drugi – i tu je bilo dosta, i veoma lijepih riječi o Vama. Direktno su Vam poslali najtoplije pozdrave gotovo svi, a Izetovi su toliko brojni da sam ih zamalo u „mitgepeku“ morala dopremiti! Kako je lijepo slušati riječi ljubavi i prijateljstva! Čak ako, uzgredice, otkriju i neku malu „tajnu“ kako velika pjesnikinja šalje srdačne pozdrave velikom državniku, i „prikuplja“ potpise predstavnika mnoštva naroda i narodnosti...

Oprostite za opširnost, uz ove retke o Zori odista nepotrebnu. Ali, „koristimo se prilikom“...

I da se još pokoristim i još jedanput Vam zahvalim što ste i jedan i drugi put došli – da proslavimo knjigu o Radovanu.⁴²

Molim Vas da toplo pozdravite Radu koju Vi, vjerovatno po Frojdu, ponekad zovete Marom...

Vaša, i kao „Hrvatica“ Vaša,

Vera Z.⁴³

³⁷ Миљан Мојашевић (1918–2002), германиста, професор Филозофског и Филолошког факултета у Београду.

³⁸ Гласило које је излазило с прекидима од почетка четрдесетих година прошлог века.

³⁹ Мирослав Мирко Ђуровић (1938–1989), црногорски песник, писац и књижевни критичар.

⁴⁰ Мирослав Ђуровић своју је тезу одбранио 1988. године, што значи да је писмо тада написано.

⁴¹ Ови стихови нашли су се касније у песми „Наставак разговора“ коју је Десанка Максимовић посветила Зоговићу након његове смрти.

⁴² Како се наводи 1988. година, у питању је књига *Радован Зојовић: њесник и човек – зборник радова*, коју је издала Црногорска академија наука и уметности.

⁴³ Руком потписано.

ИЗВОРИ

Задужбина „Десанка Максимовић“, Народна библиотека Србије. Збирка писама. Писма Вере и Радована Зоговића. Несигнирано.

ЛИТЕРАТУРА

- Бошковић 1992: Велизар Бошковић. *Песникиња изблиза: њихи немири Десанке Максимовић*. Београд: Стручна књига.
- Бошковић 2008: Велизар Бошковић. „Портрет епохе у мемоарској прози ’Постајање и постојање’ Радована Зоговића“. У: *Ријеч и вријеме: о књижевном стваралаштву Радована Зоновића*, зборник радова. Ур. Жарко Ђуровић. Подгорица: Црногорска академија наука и умјетности, 89–100.
- Вешовић 1998: Радоња Вешовић. „’Постајање и постојање’ Радована Зоговића и судбина једне литературе“. У: *Радован Зоновић – животи и стваралаштво*, зборник радова. Прир. Чедо Вуковић, Ново Вуковић. Подгорица: Црногорска академија наука и умјетности, 135–148.
- Вранеш 2012: Александра Вранеш. „Предговор“. У: *Биобиблиографија*. Београд: Задужбина „Десанка Максимовић“ – Службени гласник – Завод за уџбенике, 279–282.
- Вуковић 2008: Ненад Вуковић. „Књижевно дјело и језички стандард“. У: *Ријеч и вријеме: о књижевном стваралаштву Радована Зоновића*, зборник радова. Ур. Жарко Ђуровић. Подгорица: Црногорска академија наука и умјетности, 135–139.
- Зоговић 2008: Радован Зоговић. *Постајање и постојање*. Београд – Подгорица: Штампар Макарије – Октоих.
- Kalezić 1969: Vasilije Kalezić. „Život i istorija u poeziji Radovana Zogovića“. *Polja: mesečnik za umetnost i kulturu*, 15, 125/126: 9–11.
- Калезић 2008: Слободан Калезић. „Богатство и вриједност књижевног опуса Радована Зоговића“. У: *Ријеч и вријеме: о књижевном стваралаштву Радована Зоновића*, зборник радова. Ур. Жарко Ђуровић. Подгорица: Црногорска академија наука и умјетности, 7–17.
- Костић 2024: Лариса Костић. „Мемоарска и епистоларна грађа као извор за књижевну историју: архивистичко-документалистички приступ“. Докторска дисертација. Филолошки факултет, Универзитет у Београду.
- Кулићурна полијтика Југославије: 1945–1952: зборник докумената. Књ. 1. Прир. Бранка Докнић, Милић Ф. Петровић, Иван Хофман. Београд: Архив Југославије, 2009.
- Максимовић 1988: Десанка. „Наставак разговора“. У: *Радован Зоновић, њесник и човек*, зборник радова. Ур. Михаило Лалић, Милосав Бабовић. Титоград: Црногорска академија наука и умјетности, 9–10.
- Мркаљ 2017: Зона Мркаљ. „Радован Зоговић – песник ’пркосних строфа’“. *Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор*, 83: 103–114. DOI: <https://doi.org/10.2298/PKJIF1783103M>
- Раичковић 1988: Стеван Раичковић. „Радован Зоговић: Артикулисана ријеч“. *Радован Зоновић, њесник и човек*, зборник радова. Ур. Михаило Лалић, Милосав Бабовић. Титоград: Црногорска академија наука и умјетности, 13–14.

MEMOIR ASPECTS OF THE EPISTOLARY FORM
– LETTERS OF RADOVAN ZOGOVIĆ

Summary

This correspondence between Desanka Maksimović and Radovan Zogović, housed in the Desanka Maksimović Endowment, is unique evidence of historical political and literary life in Yugoslavia between 1953 and 1982. This collection of letters tells of Zogović's political persecution, isolation, and efforts to reintegrate himself into the cultural field and later works of literature. This epistolary material, read from a literary-historical and archival perspective, is a memoir and peak historical testimony on the fine convolutions of postwar Yugoslavia's cultural and political landscape.

The study also explores methodological challenges related to interpreting such sources in matters of documentary value, authorial bias, and self-censorship. The letters showcase what can be seen as Zogović's personal reflections and strategies motivating his thinking through their tracing in an architecture of mental resilience and escape strategies. The literary production that defines the space between the two periods in which he was excluded is a rich fusion of personal experience with broader social and historical circumstances. This paper will bring into light the double character of Zogović's writings; that is, his consistent ideological position and the change in the expression of his poetics and narrative, which made his writings become at once a testimony of his personal struggles and a historical register of the more significant political and cultural processes in Yugoslavia.

Keywords: epistolary materials, memoir legacy, literary-historical analysis, Radovan Zogović, Desanka Maksimović, political persecution, Yugoslav literature, cultural history